

ISSN 2524-0749 (Print)
ISSN 2524-0757 (Online)
DOI:10.28925/2524-0757.2020.2

Київський університет імені Бориса Грінченка

Київські
історичні студії
Київ Historical Studies

Науковий журнал № 2(11), 2020

Рік заснування — 2015

Виходить двічі на рік

Київ — 2020

ЗМІСТ

КИЇВ І КИЯНИ У СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ

<i>Кухто А.</i> Київська приватна чоловіча гімназія Андроника Степовича: створення та особливості функціонування	6
<i>Іванюк Л., Мартвянова Я.</i> Інфраструктурні проекти київської міської думи у 1906–1910 рр.: за матеріалами періодики	16
<i>Мусяченко О.</i> Ділова документація як джерело дослідження музичного середовища Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст.	24
<i>Драч О.</i> «У житті поки “щастить”»: освітня траєкторія пересічної киянки модерної доби за автобіографією	29
<i>Яненко А.</i> «Віддалення й невідгоди трамвайного руху дуже перешкоджають одвідуванню наукових закладів...»: пожилці Києво-Печерської Лаври 1920-х — початку 1930-х рр.	38

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Перець В.</i> Роль басилевсів в організації ремісничого виробництва за даними табличок серії Jn.	45
<i>Срібняк І., Шнайдер В.</i> Часопис «Просвітній листок» як джерело для реконструкції історії розвитку української громади у таборі Вецляр, Німеччина (1916 р.)	50
<i>Саган Г., Трофимченко А.</i> Успіхи шкільної освіти в Республіці Корея: історичні чинники сучасного формування.	60
<i>Ковалевська О.</i> Місця пам’яті полеглих воїнів Війська Польського в сучасних меморіальних практиках українців і поляків	66

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

<i>Калакура Я.</i> Антропоцентризм і соціокультурний підхід як складники цивілізаційного осмислення історії України	69
<i>Гошко Т., Рудь В., Хофманн К.</i> Нові знахідки мідних виробів трипільської культури з басейнів Дністра й Південного Бугу.	81
<i>Мотуз М.</i> Позиція послів Белзького воеводства на Торунському сеймі 1576 року	86
<i>Шиманський Є.</i> Вищі земські урядники Чернігівського воеводства в 1696–1733 рр.	91
<i>Клименко Н., Співпраця О., Лотоцького й Б. Грінченка</i> щодо створення та поширення україномовної книжкової продукції у 1894–1900 рр.	98
<i>Бонь О.</i> Табірне повсякдення київських професорів-гуманітаріїв: БАМЛАГ	106
<i>Салата О.</i> Періодичні видання в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях України у 1941–1943 рр.	116

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

<i>Мицик Ю.</i> Миргородські документи «книги-архіву» Спасо-Преображенського Мгарського монастиря ХVІ–ХVІІІ ст.	125
<i>Ковальов Є.</i> «Народ хотів свободи» — відображення київської козаччини 1855 року в листуванні та щоденникових нотатках Г. Галагана	131

РЕЦЕНЗІЇ ТА ПРИМІТКИ

<i>Щербак В.</i> До джерел української держави ранньомодерної епохи: Сіверщина гетьманських часів. ТТ. 1–2: ХVІІ — ХVІІІ ст. Збірники архівних документів / Упоряд.: Ю. Мицик; І. Тарасенко. К., 2019–2020.	137
<i>Ковальов Є.</i> Імперські ідентичності в українській історії ХVІІІ — першої половини ХІХ ст. / Колективна монографія за ред. В. Ададура і В. Склокіна. Львів: Вид-во УКУ, 2020. 304 с.	139

ІНФОРМАЦІЯ ПРО АВТОРІВ 142

Оксана Драч
ORCID iD 0000-0001-7859-3385

УДК 94(477-25)"19":316.3]:929
DOI: 10.28925/2524-0757.2020.2.4

«У ЖИТТІ ПОКИ “ЩАСТИТЬ”»: ОСВІТНЯ ТРАЄКТОРІЯ ПЕРЕСІЧНОЇ КИЯНКИ МОДЕРНОЇ ДОБИ ЗА АВТОБІОГРАФІЄЮ

У статті розкрито формування особистості і життєві етапи рядової киянки Дашко як представниці молоді модерної доби. Аналіз автобіографії пересічної міщанки Києва поглибив розуміння доступності нижчої і середньої освіти на початку ХХ ст. Доведено, що незначні статки родини не були перешкодою для цілеспрямованої городянки у просуванні визначеною освітньою траєкторією.

Ключові слова: киянка, автобіографія, освіта, церковнопарафіяльна школа, двокласне училище, жіноча гімназія.

Oksana Drach

“LIFE IS STILL ‘LUCKY’ ”: EDUCATIONAL TRAJECTORY OF THE AVERAGE KYIVAN WOMAN IN THE MODERN ERA BASED ON THE AUTOBIOGRAPHY

To this day, the opinion that is widespread in the scientific literature about the accessibility of secondary and higher women’s education in the imperial era mainly for daughters of wealthy people, has led to the expediency of studying the problem. The autobiography of the average Kyivan burgher woman Dashko from a low-income family of traders has become the empirical material of the study. The chronological framework of the study, represented in the autobiography, includes the late imperial era: late 19th century — year 1913. The methodological basis of the study is the microhistory, which focuses on the development of history “from below” and “from within”, the study of living conditions, educational needs, motivations and forms of behaviour of the individual.

As a result of the study it has been proven that at the late 19th and early 20th century the urban attractiveness of Kyiv prompted the city authorities to ensure the accessibility of school education for children of city residents. The autobiography of the average Kyivan woman Dashko demonstrates a specific educational trajectory of the daughter of Orthodox low-income burghers. The circumstances of life of the Kyivan woman show a clear connection between the wealth of the burgher family and plans for the future of the children. The low income of the family of traders resulted in the utilitarianism of the initial training of the daughter, as well as breaks in education, studying in various types of lower educational institutions in Kyiv. An innate curiosity, a formed desire for further development and going beyond the everyday life of the burgher family, combined with persistent training, ensured the girl’s admission to the Kyiv-Podilsky Women Gymnasium. Obtaining a secondary education became a significant achievement in the educational trajectory of the daughter of low-income Kyivan residents. Having tried the effectiveness of education as a channel of social mobility, the graduate of the gymnasium dreams of further education at the medical department of the Kyiv Higher Courses for Women.

Key words: Kyivan woman, autobiography, education, church-parish school, two-grade school, women’s gymnasium.

© Київський університет імені Бориса Грінченка, 2020
© Драч О., 2020

Ознакою модерної доби (fin du siècle) в Україні, як і в країнах Заходу, є потужний розвиток міського способу життя і поширення загальної освіти населення, зокрема й за гендерними параметрами навчання. Соціально-економічні та суспільно-культурні трансформації, що стали наслідком Великих реформ 1860–1870-х рр. в Російській імперії, зумовили громадський

чинник розбудови народної школи, становлення доступної жіночої середньої освіти, а з часом і вищих курсів жіночих. Зміни світогляду нових поколінь городян, зокрема, давалися взнаки у великих містах, зокрема у Києві.

Тематика жіночої освіти цікавить широкий науковий загал. Цьому посприяв відхід від монометодології на теренах пострадянського простору, розширення арсеналу дослідницьких

підходів західного історіописання, збільшення уваги до джерел. Протягом останніх десятиліть з'явилися ґрунтовні розвідки, присвячені освіті та вихованню жіноцтва України на рубежі XIX–XX ст. (Сухенко Т.В., 1998. С. 63–74; Драч О.О., 1999. С. 84–91; Добровольська В.А., 2002. С. 108–115; Мариніна І.С., 126–136). Окремі праці присвячено ретроспективному аналізу фахової освіти жіноцтва Київщини, зокрема розглянуто їхні інституційні та навчально-професійні складники, проаналізовано статистичні дані щодо складу педагогічного персоналу та учнів-дівчат у цих закладах (Аніщенко О.В., 2001. С. 182–188.). Поглибила історію становлення і функціонування жіночих навчальних закладів у Києві В.В. Вірченко (Вірченко В.В., 2006. 20 с.; Вірченко В.В., Коцур А.П., 2007. 196 с.). Окремий напрям становить науково-популярна версія історії гімназій м. Києва (Кальницький М., 2010).

Адресувалися й до історії окремих навчальних закладів, зокрема Київської жіночої гімназії В. Ващенко-Захарченко, з часом переформатованої на гімназію О. Дучинської (Антонець Н.Б., 2007). Інтерес до джерел на сучасному етапі студіювання жіночої школи модерної доби виявився в увазі до фондів міських архівів. Зокрема, на підставі документів Державного архіву м. Києва висвітлюють окремі аспекти становлення та функціонування жіночих гімназій міста наприкінці XIX — на початку XX ст. (Ийслуу А.Е. 2017., С. 185–190).

Аналіз напрацювань попередників переконує, що під час вивчення жіночої освіти м. Києва пізньоімперської доби домінували історико-статистичний і структурно-функціональний підходи. Задля поглиблення студіювання зазначеного феномену прагнемо залучити фактологічний матеріал антропологічного сенсу.

З огляду на це **метою статті** є висвітлення індивідуальної освітньої траєкторії рядової киянки модерної доби.

Емпіричним матеріалом нашого дослідження слугують матеріали справи, що зберігаються в Державному архіві м. Києва у фонді 244 «Київські вищі жіночі курси»¹. Вони представлені автобіографіями дівчат — переважно курсисток медичного відділення Київських вищих жіночих курсів, котрі склали іспити з додаткових предметів за курс чоловічої гімназії при Київському навчальному окрузі. Документи написані власноруч російською мовою протягом грудня 1913 — січня 1914 р. у довільній формі і різняться формальними розмірами (від кількох абзаців до кількох аркушів) і змістовими підходами до викладу сутнісних етапів і явищ минулого життя курсисток. Додаткової цінності

виявленим еґо-матеріалам надає темпоральний чинник, оскільки дівчата викладали на папері осмислення власного життя в останню мирну зиму перед Великою війною і подальшими політико-соціальними трансформаціями. Верхня хронологічна межа — 1913 рік — був знаковим як для Російської імперії, так і для Києва, оскільки економічний розвиток держави досяг піку, що наочно продемонструвала Київська всеросійська виставка цього року².

З наявних у справі дівочих еґо-документів для мікроісторичного аналізу нами відібрано автобіографію Дашко — київської міщанки за походженням («батьки займалися торгівлею в бакалійній крамниці») з малозабезпеченої сім'ї (за фактом самовизнання)³. Вона — корінна киянка — народилася в кінці XIX ст. у місті, де мешкала безвиїзно⁴. Пам'ятала себе дівчина з трьох років. Перші дитячі спогади, що виринали з глибин її пам'яті, ніби з далекого сну, вона виклала в автобіографії. Виразно пам'ятала поїздку до Чернігова на прощу, приїзд імператора (20 серпня 1896 р. Микола II з дружиною приїздив на церемонію освячення Володимирського собору), підйом дзвону на Лаврську дзвіницю, виставку 1897 р.⁵ Аналіз викладу Дашко про раннє дитинство наводить на думку про традиційно-християнський світогляд її родини.

Домашнім учителем доньки став батько, під керівництвом якого вона засвоювала ази грамотності з чотирьох років. За словами її няньки-звірянки⁶, дівча швидко освоїло абетку і навіть навчало свою доглядачку. Функцію дитячої літератури у доньки виконували старі книги, які батьки скуповували на обрізку. Уміння читати друкарський шрифт посприяло семирічній Дашко під час вступу до церковнопарафіяльної школи, куди її спочатку не хотіли брати через малий зріст. Тендітне дівча переконало вчительку у тому, що здатне до навчання, швидким читанням дрібного друкованого тексту і здобуло від неї першу похвалу⁷.

² Див. детальніше про це: Донік О.М. Київська всеросійська виставка 1913 р. як виразний приклад презентації досягнень у модернізації економіки та міського життя. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.*, 2016. Вип. 25. С. 50–69.

³ ДАК. Ф. 244 Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79–80 зв.

⁴ Дату народження в автобіографії дівчина не зазначила.

⁵ Сільськогосподарська та промислова виставка в Києві, що відбулася в липні — жовтні 1897 р. у численних павільйонах, розташованих на схилі Черепанової гори попід госпіталем і прилеглому просторі біля Жиланської вулиці.

⁶ Припускаємо, що нянька походила з місцевості Звіринецька гора — з південної околиці Києва, назва якої пов'язана з полюванням на дикого звіра («Звіринець» великого князя Всеволода Ярославовича).

⁷ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

Для визначення індивідуальної пам'яті учениці про початкову школу наведемо загальні тенденції її функціонування цієї доби. Освітній курс усіх початкових народних училищ держави становили такі навчальні предмети: Закон Божий (короткий катехізис і священна історія), читання за книжками цивільного і церковного друку, перші чотири арифметичні дії, письмо, церковні співи (за можливості) (Положение о начальных народных училищах, 1874. С. 836). Церковнопарафіяльні школи перебували у відомчому підпорядкуванні духовного відомства, на чолі зі Св. Синодом. Із 1898 р. рішенням училищної ради при Св. Синоді курс однокласної церковнопарафіяльної школи подовжено до трьох років (Фальборк Г., Чарнолуцкий В., 1898. С. 61). Саме про трирічну освітню підготовку в церковній школі Києва Дашко оповідає в автобіографії.

В усіх початкових школах держави, а особливо церковнопарафіяльних, Закону Божому й супутнім предметам учні мали приділяти значну увагу, що було визначено навчальною програмою. Церковнослов'янській грамоті, Закону Божому та церковним співам було надано пріоритет — 12 навчальних годин на тиждень; на решту навчальних предметів — російську мову, чистописання та арифметику — залишалось лише 15 годин. На думку педагогів-практиків, такий розподіл годин навчальної програми початкової школи надавав їй професійно-церковного характеру (Балталон Ц.В., 1908. С. 7). У реаліях повсякденного життя майже кожна школа мала власний розподіл уроків на тиждень. Як свідчить автобіографічний наратив Дашко, у церковнопарафіяльній школі, де вона навчалася, до студіювання учнями Закону Божого вчителька підходила відповідально. Через роки випускниця поціновує парафіяльну школу за знайомство з церковнослов'янською мовою («змушували вчити слов'янські слова за словником») і книгами Св. Письма⁸. При цьому жодних невдоволь у тексті і «підтексті» его-документа щодо вимогливості вчительки, складності оволодіння чи непотрібності певних складників Закону Божого дівчина не висловила.

Протягом трьох років підготовки у церковнопарафіяльній школі Дашко читала переважно книжки духовного змісту. Як вона зазначила, у Щекавицькій церкві⁹ була невелика бібліотека, якою завідував паламар. Узимку, коли «мороз тріщить», книголюби (у тому числі

⁸ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

⁹ Вірогідно так вона називає Дмитріївську церкву, розташовану на Щекавицькій вулиці, реконструйовану в 1864–1865 рр., де діяла парафіяльна школа (Див. докладніше: Кальницький М. Храмы Св. Димитрия и Свв. Константина и Елены в Киеве. URL: <http://primetour.ua/uk/company/articles/Hramyi-Sv--Dimitriya-i-Svv--Konstantina-i-Elenyi-v-Kieve.html>

і вона) залишалися після обідні, чекаючи книжок. Винагородою змерзлій («ніг не відчуваєш») дівчинці була можливість усамітнитися з книгою і подумки поринути у фантазійний світ, відсторонитися від навколишньої суєти¹⁰.

Найважливішим серед завдань, покладених на церковнопарафіяльні училища, визначали формування моральних і релігійних почуттів в учнів на засадах православ'я. Власне, церковна школа мала пріоритетним аспектом виховні цілі, їм підпорядковувалися навчальні завдання. Чи дотримувалися цього в церковнопарафіяльній школі м. Києва, де навчалася Дашко? Аналіз дівочої автобіографії свідчить, що в початковій школі духовного відомства ученицю привчили ходити до церкви кожної суботи й неділі, на свята, у середу й п'ятницю під час великого посту. Також школярі відвідували Києво-Печерську Лавру на початку й у кінці навчального року. На першому тижні великого посту перед сповіддю учні збиралися до школи, вчителька читала житіє певного Святого; після цього школярі просили у неї пробачення, на що педагогиня відповідала «Бог простить» і цілувала учнів¹¹. Через роки випускниця Дашко пам'ятала регламентовані шкільні релігійні практики.

Отже, вивчення обставин дівочого дитинства, викладених в автобіографії, засвідчує православному побожність родини Дашко й виховання доньки в традиційних цінностях — шанування віри предків, повага до монарха. Коли дівчинка освоїла ази грамотності вдома під керівництвом батька, її віддали навчатися до розташованого поблизу місця проживання сім'ї освітнього закладу — церковнопарафіяльної школи. Заклад духовного відомства, що мав пріоритетом формування в учнів релігійного світогляду, основу якого становили християнська аксіологія, повною мірою задовольняв освітні запити батьків юної учениці.

Подальші обставини життя маленької киянки виявляють чіткий взаємозв'язок між достатком міщанської родини й планами щодо майбутнього дітей. У рік закінчення церковнопарафіяльної школи матеріальне становище сім'ї суттєво погіршилося («абсолютно збідніли») і, як зазначає донька в автобіографії, «про подальше навчання годі було й думати»¹². Згадуючи цей «найважчий» рік, що глибоко вривався в дівочу пам'ять, Дашко констатує, що не відвідувала навчальний заклад, оскільки допомагала матері («няньчила брата і сестру», «влітку торгувала»). У вільний час десятирічна дівчинка подекуди пустувала з дітьми на вулиці чи гуляла на старому Щекавицькому кладовищі на околиці Києва,

¹⁰ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

¹¹ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79.

¹² Там само. Арк. 79 зв.

де незмінно проживала родина Дашко. Таким чином, малозабезпеченість міщанської родини визначала те, яке дитинство буде у її нащадків, а освітня підготовка доньки набувала суто утилітарного характеру — здобуття базових знань і навичок нормативної поведінки рядової парафіянки. Водночас вроджена допитливість дівчинки, скерована від початку самоусвідомлення на зацікавлення підручними книгами із «батьківського бізнесу», сформували стійкий інтерес і звичку до книжного слова, посилену з роками літературою з сакральними текстами.

Принагідно підкреслимо, що родина Дашко проживала в Києві, який із давнини вважали «новим Єрусалимом», духовно-православним центром Східної Європи. З останньої чверті XIX ст. місто перетворюється на потужний економічний осередок Південно-Західного краю з чіткою промисловою й торгівельною динамікою, бурхливими урбанізаційними процесами і розмаїтим за етнічним складом населенням. Активні дії місцевої громади сприяли створенню сучасної інфраструктури міста. Окрім того, Київ був великим культурним і освітнім центром, де функціонував університет та заклади вищої освіти, розширювалася мережа середніх і нижчих навчальних закладів.

Ознакою модерного міста в Україні, як і в провідних країнах Заходу, ставала грамотність містян і доступність початкових навчальних закладів дітям усіх соціально-професійних груп міського населення. Батьки доби «індустріального капіталізму» усвідомлювали необхідність надання донькам елементарної освіти. Маємо підкреслити, що, (не)зважаючи на мінливість статків, родина Дашко так само була націлена надати доньці завершену освітню підготовку з професійною кваліфікацією. Прикметно, що подальші заходи щодо її навчання в автобіографії дівчина пов'язує винятково із діями матері. Вірогідно, у родині дотримувалися усталеної традиції, за якою підготовка доньки до подальшого життя перебувала у сфері жіночої (материнської) відповідальності.

Восени («після завершення базарного сезону») матір влаштувала доньку в міське училище № 16 (старше відділення) для надолуження матеріалу навчальної програми¹³. Як зізнається в его-документі Дашко, вона потрапила в гарну навчальну атмосферу з доброю вчителькою, здібним і дружним колективом учнів. Будучи дорослою, вона пам'ятала читання Євангелія в класі з учителькою, відвідування Голгофи на Володимирській гірці. Отже, спогади дівчини про шкільні роки виявляють підсвідому фіксацію нею учнівських релігійних практик, які, за нашим припущенням, на той час становили основне коло її інтересів. Окрім того, старання вихованка церковнопарафіяльної

¹³ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79 зв.

школи Дашко під час навчання на випускному відділенні міського училища № 16 — освітнього закладу Міністерства народної освіти — подумки порівнювала плин навчального процесу в цих закладах і констатувала в автобіографії відмінності. Високі результати за курс міського початкового училища — дівчинка серед перших учнів за успішністю була нагороджена повним зібранням творів Лермонтова («перший класик, із яким вона ознайомилася») — стали підсумком її особистої старанності та вродженої допитливості¹⁴.

Після здобуття початкової освіти обставини життя одинадцятирічної Дашко особливо не змінилися: вона торгувала з батьком біля Іонівського монастиря¹⁵ на околиці Києва, восени — самотійно. Вочевидь старші члени родини вважали освіту доньки завершеною. Як зазначила дівчина в автобіографії, «почався навчальний рік, уже минув вересень; удома було нудно, тягнуло до школи»¹⁶. Що ж стало вирішальним чинником родинного рішення щодо продовження навчання допитливої доньки в малозабезпеченій родині? Як свідчить аналіз его-документа, у цей час «матір зустріла знайому, яка поінформувала, що донька вчиться в двокласному училищі імені Вертинороха»¹⁷. Мати Дашко вирішила віддати для продовження навчання до цього закладу й свою школярку.

Двокласне народне училище — це заклад нижчої (розширеної початкової підготовки) освіти, курс навчання в якому становив п'ять років. Як оцінила через роки випускниця двокласного жіночого училища, «навчання там було організовано непогано». Особливо імпонувала гарна книгозбірня освітнього закладу, але книг додому ученицям не видавали. Учитель російської мови познайомив школярку з новітньою зарубіжною літературою (М. Рід, Ж. Верн, Г. Емар). Припускаємо, що педагог давав читати допитливій учениці твори зазначених авторів.

Сформована у ранньому дитинстві любов до книг і читання спонукала Дашко стати користувачем безкоштовної учнівської бібліотеки. Потяг до читання не зник навіть після невдоволення матері її захопленням («потрібно допомагати вдома, а не лазити “по читальнях”»), коли дівчинка запізнилася додому через відвідання бібліотеки¹⁸. У торгово-міщанській родині, яка щоденно долала злидні, захоплення доньки друкованим словом розцінювали як відволікаюче

¹⁴ Там само.

¹⁵ Київський Свято-Троїцький Іонінський монастир, заснований преподобним Іоною в другій половині XIX ст. URL: <https://iona.kiev.ua>

¹⁶ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79 зв.

¹⁷ Наявна інформація про пожертвування капіталу Вертинороха Н.С. 1900 р. для організації двокласного жіночого училища в Києві.

¹⁸ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 79 зв.

від безпосередніх домашніх обов'язків заняття. Унаслідок несхвалення матір'ю її інтересів, школярка припинила користуватися бібліотекою («брати там книжки»). У такий спосіб на показному зовнішньому рівні Дашко виявила покірність батьківській волі. Проте внутрішнє бажання учениці було сильнішим за страх сімейних покарань («пам'ятаю, як хотілося читати; книги діставала, де було можна»). Як-от, у потаємний спосіб дівчинка ознайомила з доробком Пушкіна; твори Гоголя вже знала. Прикметно, що в цей період мрії допитливої киянки спрямовані на набуття самостійності. Дашко мріяла підготуватися¹⁹ і стати сільською вчителькою після закінчення двокласного училища²⁰.

Восени матір перевела доньку до 2-го класу двокласного училища імені Їх імператорських величностей. Учителі в навчальному закладі, за оцінками випускниці, були гарні, особливо з арифметики і російської мови. Найбільш запам'ятався вихованці саме вчитель російської мови («такий собі І. Г. Х»), який мав значний вплив на учениць.

Звернемося до образу авторитетного вчителя російської мови двокласного училища імені Їх імператорських величностей, поданого Дашко в автобіографії. «За переконаннями — безкорисливий монархіст, який віддано любив государя і батьківщину»²¹. Такі погляди нав'ював і своїм ученицям. Окремі школярки, серед яких була й Дашко, завдяки вчителю «регулярно відвідували зібрання монархістів, брали участь у процесіях «Союзників»²² містом, сперечалися з ученицями-єврейками». Усі ці події відбувалися протягом 1906–1907 рр. Як зазначила Дашко в автобіографії, її захоплення монархістськими ідеями тривало й після закінчення нею училища. Лише після переведення вчителя («Х.») на службу до іншого міста, дівчина втратила інтерес до політичних подій²³. Отже, пошуки власного «Я» у підлітковому віці у Дашко розпочинаються з слідування за вже відомою їй ціннісною аксіологією релігійного традиціоналізму, що сполучається зі знаходженням однодумця як в особі авторитетного педагога-монархіста, так і шкільних подруг. Підґрунтям для активізації її поглядів на зовнішньому рівні стають буремні події першої російської революції в Києві. Дівочі вказівки

в его-документі на особисту причетність її в підлітковому віці до заходів монархічно-шовіністичної політичної організації «Союз російського народу» в Києві переконують у вагомому градусі суспільної напруги в місті на конфесійно-етнічному ґрунті. При цьому вербування прихильників радикальних ідеологій відбувається навіть у нижчій школі, де авторитетність учителя стає запорукою надійності / міцності залучення учениць до пропонованих педагогом поглядів і відповідно екстраполюється на весь шкільний загал, підсумком чого стає втягуванням у вир політичного протистояння підлітків.

Після закінчення двокласної школи перед киянкою Дашко постала проблема вибору подальшого життєвого шляху. Одвічні питання: Що робити далі? Куди податися? Як зізналася в автобіографії дівчина, вона прагнула продовжувати навчання. Розглянемо мотивації її подальших дій.

Отримавши свідоцтво про закінчення двокласного училища (в автобіографії називає його «атестатом»), вона з однокласницею поїхала на Труханів острів до шкільних товаришок, вірогідно відсвяткувати завершення навчання. Дорогою подруга повідомила, що хоче просити їхнього колишнього вчителя російської мови («І. Г. Х.») влаштувати її в гімназію. Як зазначила Дашко в автобіографії, вона так само вирішила звернутися до близького за духом педагога за допомогою. Він пообіцяв посприяти зі вступом до жіночої гімназії: «написати від імені монархічної партії»²⁴.

Як розуміємо, допитливу випускницю двокласного початкового училища, що становило підвищений рівень нижчої школи, уже не задовольняло повернення до усталеного повсякдення батьківської родини — допомоги у домашніх справах і торгівлі. Підліткові мрії, виплекані прочитаною літературою, підживлювали підсвідомі дівочі прагнення чогось за межами буденності. Оскільки сфера інтересів із малих років концентрувалася навколо книжок, то Дашко дійшла рішення рухатися далі щаблями освітньої підготовки. Як засвідчує аналіз її автобіографії, вона діє самостійно, на свій страх і розсуд; про батьківське сприйняття / несприйняття рішення доньки навіть не згадано. Водночас тягар особистого рішення неповнолітня дівчина поділяє зі своєю шкільною подругою по двокласному училищу [Синявською], яка підтримує та наслідує її ідею вступу до гімназії. Подальша частина біографічного нарративу Дашко більше нагадує пригодницьку оповідь, ніж раціональний життєпис потенційної слухачки медичного відділення Київських ВЖК, якою вона мріяла стати.

Самостійні подруги-підлітки довго блукали Києвом, допоки на Бульварно-Кудрявській вулиці

¹⁹ Має на увазі до складання іспиту на кваліфікацію вчительки початкової школи (законодавче визначення — народної вчительки).

²⁰ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80.

²¹ Там само.

²² «Союз російського народу» — російська радикальна монархічна і шовіністична політична організація, яка виникла у вирі революції 1905 р. і виступала за цілковите збереження суспільних основ Російської імперії на засадах «самодержавства, православ'я і російської народності».

²³ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80.

²⁴ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80.

за оголошенням на парадних дверях будинку знайшли вчительку — випускницю інституту шляхетних дівчат для підготовки до вступу до гімназії. Панянка-інститутка «за заняття взяла недорого, хоча спочатку не повірила, що дівчата бідні»²⁵. Отже, Дашко добре усвідомлювала реальний добробут власної родини («малозаможність»), що жодним чином не становило перешкоду для її підліткових задумів і відповідних дій з їх утілення.

Учителька, будучи обізнаною з процедурою прийому до закладу середньої освіти, відправила свої нових учениць поцікавитися, чи подані їхні прохання про прийом до гімназії. Подружки, керуючись принципом «язик до Києва доведе», таки розшукали канцелярію Подільської жіночої гімназії на Фундуклеївській вулиці. Наполегливі дівчата «довго очікували в черзі (до 16.00 год), аж поки один із чиновників закладу не виявив милосердя і не з'ясував, у якій справі вони прийшли»²⁶. Як і можна було передбачити, заяв про їхній прийом до навчального закладу в канцелярії не виявили. Оскільки дівчата були неповнолітніми, то всі документи мали подавати їхні батьки чи опікуни. Аналіз автобіографії Дашко засвідчує, що про свої плани подальшого продовження навчання, а саме здобуття гімназійної освіти, вона батьків не інформувала. Давалася взнаки відсутність традиції залучення сім'ї до шкільного життя дівчат. Окрім того, батьки — вихідці з нижчих верств — часто не опікувалися позашкільним вихованням своїх дітей через постійну зайнятість роботою та обмеженість власних освітніх здобутків. Про це відверто зазначила її компаньйонка Синявська: «Рідні наші нікого не знали (мова йде про вчителів для підготовки до вступу. — О. Д.), були зайняті своїми справами, і нам довелося самим подбати про себе»²⁷.

На зворотному шляху з гімназії з подружками трапився кумедний епізод. Після довгих денних пригод, пов'язаних із самостійною спробою вирішити питання своєї подальшої освіти, дівчата дуже зголодніли, а грошей, як виявилось, в наявності лише 1 коп. Кмітливі товаришки вийшли до Сінного базару, підійшли до хлібниці та попросили зважити їм хліба — «на всі». Як зазначила в его-документі Дашко, дівчата, стомлені надвечір, отримавши від торговки чималу скибку хліба, «споживали його з таким апетитом, як ніколи»²⁸.

Невдала спроба (через відсутність місць) вступити у серпні до III класу Києво-Подільської жіночої гімназії, поглиблена розчаруванням нездійсненою педагогом протекцією, повернула дівчину до життєвих реалій. Виходом із ситуації «що робити?» стало продовження обраного

життєвого вектору — підготовки до вступу до гімназії. Упевненості надавала компанія подружки по двокласному училищу, відсутність перешкод із боку батьків, обізнаність із наявністю вільних місць у IV класі гімназії, а також більш дієва форма навчання в підготовчому пансіоні. Підсумком стало успішне складання іспитів до закладу (у травні місяці) та зарахування до IV класу жіночої гімназії обох товаришок²⁹. Зауважимо, що вступити до закладу середньої освіти Києва було досить непросто, про що свідчить значна чисельність дівчат, котрим було відмовлено в прийомі. Як-от, у 1901 р. до Фундуклеївської жіночої гімназії не прийняли 60 % потенційних учениць, до Києво-Подільської — 54,8 % (Ийслуу А.Е., 2017. С. 186). Отже, вступ Дашко до IV класу Києво-Подільської гімназії знаменував не лише новий життєвий етап здобуття ґрунтовної середньої освіти, але й вихід учениці на новий рівень соціального оточення і спілкування — за межі усталеного кола нижчих верств.

Наступним важливим аспектом, який прагнемо з'ясувати, — як почувалася в новому навчальному середовищі представниця нижчих верств. Досить поширене в літературі твердження про чисельну перевагу в жіночих гімназіях доньок дворян і чиновників спонукає деталізувати цей аспект. Уважне вивчення звіту попечителя Київського навчального округу за 1905 р. дає підстави для заперечення думки про показну привілейованість учнівського контингенту жіночих гімназій регіону. Найбільшу питому вагу серед гімназисток становили доньки міщан і цехових — 38, 2 %, особових дворян і чиновників — 22, 3 %, почесних громадян і купців — 11, 6 %, спадкових дворян — 11, 2 %, селян — 6,5 %, духівництва — 4, 8 %, козаків — 3, 1 %, іноземців і решти станів — 1,9 % (Виноградов Н., 1907. С. 45). Виявлена нами тенденція демократизації соціального складу гімназисток Київського навчального округу підтверджена дослідником Катеринославської міської жіночої гімназії (1902–1907 рр.), котрий пише про основний контингент учениць із доньок міщан і ремісників, отже, дітей малозабезпечених верств міського населення (Прокопенко Л.С., 2019. С. 135). Аналогічний висновок щодо зростання частки учениць із міських станів констатують науковці на моделі загальнодержавного виміру (Днепров Е.Д., Усачова Р.Ф., 2009. С. 233). З огляду на вищезазначене припускаємо, що наша героїня не відчула вагомої соціальної різниці в новому для неї гімназійному навчальному середовищі.

Принагідно зауважимо, що вартість навчання в державних гімназіях Київського навчального округу в 1905 р. становила 56 руб., у приватних — 73 руб. (Виноградов Н., 1907. С. 45). Виходить, що

²⁵ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80.

²⁶ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80.

²⁷ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 28 зв.

²⁸ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80 зв.

²⁹ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80 зв.

освітня підготовка доньки в Києво-Подільській гімназії для родини Дашко становила близько 6 руб. на місяць. Безкоштовно навчалися в жіночих гімназіях лише діти викладачів закладу, стипендіатки Києва (місто щорічно виділяло кошти на певну кількість муніципальні стипендії) чи інших благодійників (фізичні чи юридичні особи), чий коштом організували приватні іменні стипендії. Приміром, у звіті за 1905 р. у Фундуклеївській жіночій гімназії було звільнено від оплати за навчання 36 учениць, у Києво-Подільській — лише 13 (Ийслуу А.Е., 2017. С. 186). Водночас звільнення здібних учениць із малозабезпечених сімей від оплати за навчання практикувалося органами місцевого самоврядування в державі. Приміром, на початку ХХ ст. у жіночих гімназіях Катеринославщини за навчання не сплачувала майже 1/5 вихованок (Прокіпенко С.Л., 2019. С. 127).

Вочевидь, що малозаможність міщанської родини гімназистки Дашко назовні давалася взнаки, що не лишилося поза увагою адміністрації навчального закладу. Було вжито зусиль, щоб допомогти старанній школярці вирішити питання оплати її навчально-виховної підготовки в Києво-Подільській гімназії. До V-го класу жіночої гімназії ученицю вже переведено зі стипендією, що надавало більше впевненості щодо завершення навчання донькою дрібних київських торговців. Водночас, з того ж року, самостійна і цілеспрямована дівчина стала підзаробляти («давати уроки»), отримуючи гроші на власні потреби³⁰. Навчаючись у VI–VII класі, гімназистка вже мала заняття з трьома ученицями.

Роки навчання в жіночій гімназії розширювали кругозір і формували світогляд учениць, поглиблювали ціннісне ядро особистості. Дашко зауважила, що «дуже багато дорогих спогадів лишила гімназія; вийшла в життя не з порожнечою в душі»³¹. Загалом жіночі гімназії стали дієвим інститутом соціалізації учениць, становлення нової жіночої особистості, формування їхнього духовного світу й життєвих цінностей модерної доби. Допитлива гімназистка з нижчого торговельно-підприємницького прошарку київських міщан здобула ґрунтовну загальноосвітню підготовку в середньому навчальному закладі, звідки вона «винесла багато хорошого». Підвищення самооцінки та впевненості у власних силах сформувало у випускниці жагу подальшого розвитку й продовження руху освітньою траєкторією. Особисто апробувавши можливість освіти як каналу соціальної мобільності, Дашко переконалася в його реальній дієвості, а тому, маючи природні здатності, налаштувалася вступити на медичне відділення Київських ВЖК.

Зауважимо, що на початку ХХ ст. слухачками ВЖК Російської імперії, зокрема медичних відділень, ставали переважно відмінниці навчання. Найперше зараховували випускниць гімназій, нагороджених золотими / срібними медалями, а також дівчат, котрі мали атестат зрілості (Драч О.О., 2011. С. 315). Для здобуття атестату зрілості бажаючі мали скласти додаткові іспити за курс чоловічих гімназій при управлінні навчального округу. При Київському навчальному окрузі екзаменаційна комісія для випробування знань кандидаток за програмою чоловічих гімназій була створена взимку 1913–1914 рр. Саме завдяки цьому нині маємо розлогий фактологічний матеріал про дівоче життя, представлений абітурієнтками у власних життєписах, підготовленими в межах пакету документів для допущення до складання зазначених іспитів.

Плин життя Дашко після випуску з гімназії особливо не змінився: «улітку давала уроки й готувала сестру до гімназії». Восени зі своєю подругою («старими товаришами») розпочала підготовку до іспитів на атестат зрілості. До речі, саме наявність свідоцтва про складання їх надавало шанс бути прийнятою на медичне відділення Київських вищих жіночих курсів. Утім, давалося це колишнім гімназисткам непросто: змінили сім учителів, «ніяк не могли знайти тямущого»³². Готувалися подружки з перервами майже 1,5 року.

На порядку денному в амбітної Дашко стояло завдання вдало скласти іспити за курс чоловічої гімназії та вступити до вищого навчального закладу. Власну життєву філософію працюючої київська міщанка визначила принципом народного раціоналізму: «знай працюю та не бійся». Своє дотеперішнє життя в автобіографії вона оцінювала коротко: «У житті поки “щастить”». Дівчина гарно розуміла, що змогла піднятися над товаришками з соціального оточення, «багато з яких торгували на базарі, модистки». Прикметно, що особисті освітні здобутки («уже щастя якесь») звичайна киянка Дашко з малозаможної родини пояснювала крізь призму світогляду провіденціалізму «видно, на руду написано — у сорочці народилася»³³.

Як висновок зазначимо подальше. На межі ХІХ — початку ХХ століть Київ став великим торговельно-економічним, залізничним, адміністративним і культурним центром із сучасною інфраструктурою, ознакою чого був динамічний приріст його населення. Урбанізаційна привабливість Києва спонукала міську владу разом із небайдуючою громадськістю дбати про доступність шкільної освіти для дітей городян. Досліджувана автобіографія пересічної киянки Дашко демонструє реалізовані освітні запити доньки малозаможних міщан.

³⁰ ДАК. Ф. 244. Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80 зв.

³¹ Там само.

³² ДАК. Ф. 244 Оп. 15. Спр. 32. Арк. 80 зв.

³³ Там само.

Вивчення дівочого дитинства засвідчує православну побожність родини Дашко. Обставини її життя виявляють чіткий взаємозв'язок між достатком міщанської родини й планами щодо майбутнього дітей. Малозабезпеченість сім'ї зумовила утилітаризм освітньої підготовки доньки — здобуття базових знань і навичок рядової парафіянки в церковнопарафіяльній школі, а також перерви в подальшій освіті дівчинки, навчання в різних типах закладів нижчої освіти Києва.

Вроджена допитливість дівчинки, скерована від початку самоусвідомлення на зацікавлення підручними книгами, сформувала стійкий інтерес і звичку до книжного слова. Високі результати за курс міського початкового училища стали підсумком її особистої старанності, а також визначили рішення батьків щодо продовження освіти доньки у двокласному училищі. Підліткові мрії, виплекані прочитаною літературою, підживлювали підсвідомі дівочі прагнення

чогоось за межами буденності. Допитливу випускницю двокласного початкового училища уже не задовольняло повернення до усталеного способу життя в батьківській родині, де сферою її занять була допомога по господарству й торгівля. Сформоване бажання подальшого розвитку й виходу за межі повсякдення міщанської родини у поєднанні з наполегливою підготовкою забезпечили дівчині вступ до Києво-Подільської жіночої гімназії. Здобуття середньої освіти стало визначальним здобутком в освітній траєкторії доньки малозаможних київських міщан. Підвищення самооцінки й впевненості у своїх силах сформувало у випускниці гімназії бажання не зупинятися на досягнутому й продовжити рух самостійно визначеною освітньою траєкторією. Підготовка й складання іспитів за курс чоловічих гімназій мали забезпечити реалізацію її прагнення навчатися на медичному відділенні Київських вищих жіночих курсів.

ДЖЕРЕЛА

1. Аніщенко О.В. Фахова освіта жінок у Київській губернії: погляд з елементами ретроспективи та перспективи. *Наукові записки Ніжинського державного педагогічного університету імені Миколи Гоголя*. Серія «Психолого-педагогічні науки», 2001. № 1. С. 182–188.
2. Антоненко Н.Б. Історія навчально-виховних закладів м. Києва: перша київська приватна жіноча гімназія О. Дучинської. URL : <http://lib.iitta.gov.ua/106525/1/Н.Б.%202007.pdf> (дата звернення: 14.10.2020).
3. Балталон Ц.В. Воспитательное чтение. М. : Тип. И.Д. Сытина. 1908. 226 с.
4. Виноградов Н. Киевский учебный округ в 1905 г. *Журнал министерства народного просвещения*, 1907. Т. IX. С. 34–47.
5. Вірченко В.В. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.) : автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2006. 20 с.
6. Вірченко В.В., Коцур А.П. Жіночі навчальні заклади у м. Києві (1861–1920 рр.). К. ; Чернівці : Книги–XXI, 2007. 196 с.
7. Днепров Э.Д., Усачева Р.Ф. Среднее женское образование в России. Москва: Дрофа, 2009. 275 с.
8. Добровольська В.А. Становлення та розвиток системи жіночої освіти Півдня України на початку ХХ століття. Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки. Херсон, 2002. Вип. VIII. С.108–115.
9. Драч О.О. Вища жіноча освіта в Російській імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. Черкаси : Вертикаль, 2011. 532 с.
10. Драч О.О. Розвиток жіночої освіти в Україні у другій половині ХІХ ст.: збірник наукових праць. Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історичні науки». 1999. Вип. 2. С. 84–91.
11. Ййслуу А.Е. Жіноча гімназійна освіта у Києві наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*, 2017. № 1. С. 185–190.
12. Кальницький М. З історії київських гімназій. URL : <http://primetour.ua/uk/company/articles/Iz-istorii-kievskih-gimnaziyu.html> (дата звернення: 13.10.2020).
13. Мариніна І. Трансформація жіночого освітнього простору: історія та сьогодення С. 126–136. URL: http://eprints.kname.edu.ua/44335/1/Збірник_28-126-136.pdf (дата звернення: 15.10.2020).
14. Положение о начальных народных училищах (ст. 3) // Полное собрание законов Российской империи за 1874. Т. XLIX. С. 834–842.
15. Прокопенко С.Л. Середня освіта на Катеринославщині другої половини ХІХ — початку ХХ ст. : дис. ... на здобуття канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара. Дніпро, 2019. 292 с.
16. Сухенко Т.В. Жіноча середня освіта в Україні (ХІХ — початок ХХ ст.) *Український історичний журнал*, 1998. № 5. С. 63–74.
17. Фальборк Г., Чарнолуский В. Народное образование в России. Народное образование в цивилизованных странах; отв. ред. Э. Левассер. СПб. : Тип. И.М. Комелова, 1898. С. 35–139.

REFERENCES

1. Anishchenko, O. V. (2001). Fakhova osvita zhinok u Kyivskii hubernii: pogliad z elementamy retrospektyvy ta perspektyvy [Professional Education of Women in Kyiv Governorate: a view with retrospective and perspective elements]. *Naukovi zapysky Nizhynskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia. Serii «Psykhologo-pedahohichni nauky»*, 1, 182–188 [in Ukrainian].
2. Antonets, N. B. (2007). Istoriia navchalno-vykhovnykh zakladiv m. Kyieva: persha kyivska pryvatna zhinocha himnaziia O. Duchynskoi. [in Ukrainian]. <http://lib.iitta.gov.ua/106525/1/H.B.%202007.pdf>
3. Baltalon, Ts. V. (1908). *Vospitatelnoie chtenie*. Moskva: Tip. I. D. Sytinna [in Russian].
4. Vinogradov, N. (1907). Kievskii uchebnyi okrug v 1905 g. [Kiev Educational District in 1905]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosveshcheniia — Journal of the Ministry of Public Education*, IX, 34–47 [in Russian].
5. Virchenko, V. V. (2006). Zhinochi navchalni zaklady u m. Kyievi (1861–1920 rr.) [Female Educational Institutions in Kyiv (1861–1920)] (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
6. Virchenko, V. V., Kocur, A. P. (2007). Zhinochi navchalni zaklady u m. Kyievi (1861–1920 rr.). Kyiv-Chernivtsi: Knyhy-XXI [in Ukrainian].
7. Dneprov, Ye. D., Usacheva, R. F. (2009). *Srednee zhenskoie obrazovanie v Rossii*. Moskva: Drofa [in Russian].
8. Dobrovolska, V. A. (2002). Stanovlennia ta rozvytok systemy zhinochoi osvity Pivdnia Ukrainy na pochatku 20 stolittia [Formation and Development of the System of Women Education in Southern Ukraine in early 20th c.]. *Pivdennyi arkhiv. Zb. nauk. Prats, Istorychni nauky*, VIII, 108–115 [in Ukrainian].
9. Drach, O. O. (2011). *Vyshcha zhinocha osvita v Rosiiskii imperii druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* Cherkasy: Vertykal [in Ukrainian].
10. Drach, O. O. (1999). Rozvytok zhinochoi osvity v Ukraini u druhoi polovyny XIX st. [Development of Women Education in Ukraine in Late 19th c.]. *Zbirnyk naukovykh prats. Kharkivskiy derzhavnyi pedahohichnyi universytet im. H. S. Skovorody. Serii “Istorychni nauky”*. 2, 84–91 [in Ukrainian].
11. Yisluu, A. E. (2017). Zhinocha himnaziina osvita u Kyievi naprykintsi 19 — na pochatku 20 stolittia (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu m. Kyieva) [Women Gymnasium Education in Kyiv in late 19th and early 20th c. (based on the documents of the State Archive of Kyiv)]. *Arkhivy Ukrainy*, 1, 185–190 [in Ukrainian].
12. Kalnytskyi, M. (2010). Z istorii kyivskiykh himnazii. [in Ukrainian]. <http://primetour.ua/uk/company/articles/Iz-istorii-kievskih-gimnazyi.html>
13. Marynina, I. Transformatsiia zhinochoho osvitnoho prostoru: istoriia ta siohodennia. [in Ukrainian]. http://eprints.kname.edu.ua/44335/1/Збірник_28-126-136.pdf
14. Polozhenie o nachalnykh narodnykh uchilishchakh. (1874). *Polnoie sobranie zakonov Rossiskoi imperii*, XLIX, 836 [in Russian].
15. Prokopenko, S. L. (2019). *Serednia osvita na Katerynoslavshchyni druhoi polovyny XIX — pochatku XX st.* [Secondary Education of Katerynoslav Region late 19 — early 20 c.]. (*Candidate's thesis*) [in Ukrainian].
16. Sukhenko, T. V. (1998). Zhinocha serednia osvita v Ukraini (XIX — pochatok XX st.) [Women's Secondary Education in Ukraine (19th — early 20th c.)] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5, 63–74 [in Ukrainian].
17. Falbork, G., Charnoluskii, V. (1898). Narodnoie obrazovanie v Rossii. In Je. Levasser. (Ed). *Narodnoie obrazovanie v tsivilizovannykh stranakh* (pp. 35–139.) Sankt-Peterburg: Tip. I. M. Komelova [in Russian].

Дата надходження статті до редакції: 19.10.2020.